

TÓTH JUDIT*

A tudomány pártos szabadságától a szabadságot pártoló tudományig

1. A tudomány szabadsága és az intézményi autonómia

A tudomány szabadsága a gondolat, lelkiismeret és a szólás szabadságából éppúgy táplálkozik, mint az emberi kíváncsiságból. Ugyanakkor ezek jogilag rögzített határai, az emberi jogok univerzalizmusa ellenére is mozognak térben és időben. Ennek teljessége jogilag aligha ragadható meg, mert a tudomány, a szabadság és annak tiszteletben tartása a szabályok nyelvében csak lépésenként fogalmazható meg: „*Az Egyezségokmányban részes államok kötelezik magukat a tudományos kutató és alkotó tevékenységhez nélkülözhetetlen szabadság tiszteletben tartására*” – ám az efféle kitételek a közhatalommal szemben nem igazítanak el. Ezért részekre bontja a jogalkotó, részjogosítványokra és kapcsolódó szabályokra¹:

- a) minden személynek joga van a közösség kulturális életében való szabad részvételhez, a tudomány haladásában és az abból származó jótéteményekben való részvételhez, továbbá, hogy az általa alkotott tudományos termékkel kapcsolatos erkölcsi és anyagi érdekeinek védelméhez; a véleményalkotás szabadsága, az információk, eszmék megismerésének és közlésének szabadsága, országhatárookra tekintet nélkül és anélkül, hogy ebbe hatósági szerv beavatkozhatson, nézetei miatt bárkit zaklasson, a tanuláshoz és oktatáshoz való jog, a meggyőződés szabad megválasztása és kinyilvánítása, mindenfajta adat és gondolat határookra való tekintet nélküli – szóban, írásban, nyomtatásban, művészi formában vagy bármilyen más, tetszése szerinti módon történő – keresésének, megismerésének és terjesztésének a szabadsága, a másokkal való szabad társulásra való jog, a meggyőződés megváltoztatásának

* egyetemi docens, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Közjogi Intéze

¹ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 27. cikkében (1948), az Emberi Jogok Európai Egyezménye 9-10. cikke (1950), annak Első Kiegészítő Jegyzőkönyvében (1952), a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 18–19., 22. cikke (1966), valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezség okmánya 13., 15. cikke (1966).

szabadsága, a művelődéshez való jog, egyéneknek és jogi személyeknek a joga oktatási intézmények létesítésére és igazgatására;

- b) a tilalmak, amelyek e szabadságot keretezik, így a megkülönböztetés, a fajok és csoportok közti gyűlöletkeltés, a háború és a (faji, nemi) felsőbbrendűség propagálása, a közérdek, az államtitkok és (a mindenre ráhúzható) közrend megóvása.

E szabadság(ok) jogi értelmezése és alkalmazhatósága kérdését nem tartja gondnak az, aki megelégszik ezeknek az átfogó vagy kapcsolódó szabályoknak a belső jogban való megismétlésével. Az Alaptörvény X. cikke deklarálja a tudományos kutatás és a művészeti alkotás szabadságát, továbbá – a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzése érdekében – a tanulás és a tanítás szabadságát; a X. cikk pedig egyértelművé teszi, hogy tudományos igazság kérdésében az állam nem jogosult dönteni, tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak; a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia szabadságát védelmezi az állam, továbbá a felsőoktatási intézmények a kutatás és a tanítás tartalmát, módszereit illetően önállóak, de szervezeti rendjüket és gazdálkodásukat, törvény keretei között, a Kormány határozza meg, és gazdálkodásukat felügyeli. A kutatóintézetekről nem is esik szó, sőt a kutatókról is csak akkor, ha a tudomány művelői közé soroljuk őket, amennyiben a törvény értelmében, teljes munkaidejük legalább nyolcvan százalékában tudományos tevékenységet folytatnak, és ezt megfelelő adatbázisban rögzítik a felsőoktatási törvény alapján.²

Másféle az a megközelítés, amely a tudomány funkciójából indul ki, miszerint nem pusztán az egyedi ügyekben kell segítenie a politikai döntések meghozatalát, hanem sokkal inkább hosszú távú fejlesztési koncepciók kidolgozásával kell előbbre vinnie a társadalom fejlődését. Azonban a tudományos kutatások eredményei gyakran nem mutatkoznak meg azonnal, hanem hosszabb távú befektetést, illetőleg ráfordításokat igényelnek, ezért a posztmodern államnak kötelessége, hogy a tudományos fejlődést teljesítményorientált elvek kimunkálása mellett hasznosítsa. A társadalmakat fenyegető súlyos veszélyek miatt – e megközelítés szerint – kötelező, hogy *a tudomány művelői a rendelkezésükre álló erőforrásokat a fejlődés szolgálatába állítsák. Ennek érdekében, alaptörvényi szinten sem elegendő annak biztosítása, hogy a tudomány művelőinek vannak szabadságjogaik*, mert az államnak garantálnia kell azt is, hogy ez a tevékenység a társadalom céljainak megvalósulását szolgálja. Az államnak tehát feladata, hogy megtalálja a tudomány szabadságát, autonómiáját biztosító intézmények azon kereteit, alkotmányos megoldásokat, valamint politikai és joggyakorlati technikákat, amelyek leginkább biztosítják a társadalmi szempontból hasznos tudományos célok elérését.³

Ez a hasznossági érvelés egyrészt megkívánja, hogy felfedező kutatások kötelezően érjenek el hasznos eredményt, másfelől pedig a szellem embere vegye természetesnek a fejlődés érdekét szolgáló korlátozásokat (ha egyáltalán van értelme az emberiség fejlődésének, bármit is jelentsen az). Alkotmányjogi szempontból eszerint az a kérdés, hogy mennyiben kell korlátozni a tudomány szabadságának intézményesült formáit, így a

² LAKATOS PÉTER LEVENTE: *A tudományos kutatás szabadsága és a kutatók jogi státusza*. Jogtudományi Közlöny, 2020/7-8. 336–338. pp.

³ KOCSIS MIKLÓS: *A tudomány szabadságának új konstitucionális keretei*. Közjogi Szemle, 2011/4. 29–39. pp.

felsőoktatási autonómiát is, annak érdekében, hogy a tudomány művelői ennek a társadalmi elvárásnak meg tudjanak felelni. Csakhogy a korlátozásokat a kutatók a tudomány szabadságának korlátozásaként élik meg, ha a korlátozás a tudományos tevékenységre vonatkozik. Ezt az ellentmondást a „*felelős szabadság*” elvével oldja fel a hasznossági érvelés, vagyis a közérdek – az emberiség fejlődésének – érvényre juttatása, a társadalmi szükségletek kielégítése a tudomány szabadságát biztosító intézményesült tevékenységi formák, amelyek megadják az alkotmányos korlátozás indokoltóságát. Sőt, ezt nem is kell a tudomány szabadságának korlátozásaként minősíteni, hanem az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségének aktív oldalaként, amivel biztosítja az intézményrendszert, amelyet a kulturális jogok érvényesülése érdekében maga hozott létre. Az esetleges állami beavatkozásnak persze szükségesnek és arányosnak kell lennie, módozatainak kialakítása tekintetében a kockázatok és a megszüntetendő káros hatások egyensúlyára figyelemmel, a finanszírozásnál pedig a tudomány szabadságát megőrző feltételeket kell biztosítani.

Ha egyéni jog a tudományos kutatás, publikáció, az oktatás és tanulás joga, akkor az egyfelől korlátozás, ha abba csak bizonyos személyeket részesítünk, azaz aki nem tudós, kutató, egyetemista, olvasó, annak ne is legyen meg ez a szabadsága? Ennek nem csupán az állami beavatkozástól való védelemként kellene megjelennie, hanem az emberi, pénzügyi és szervezési előfeltételek elősegítésében is. Vagyis e jog garantálásához megfelelő intézményi, anyagi körülmények kellene, de cserébe sem kérhető a szabadság korlátozásának az elfogadtatása. Inkább úgy áll a helyzet, hogy a tudományos (és művészeti) szabadság ténylegesen csak a tudományos/művészi tevékenységet végző egyéneket illeti meg, mégpedig oly módon, hogy tudományos/művészeti műhelyeket hoznak létre, és azokra ruháznak rá bizonyos jogokat, amelyek ezzel elnyerik autonómiájukat. Az ilyen műhely, intézet, egyetem tehát az alkotók, kutatók, szellemi emberek egyéni jogaiból eredezteti az autonómiáját (tulajdonlás és gazdálkodás, öngazgatás, belső szabályozás, minőségvédelem, érdekvédelem, jogvédelem joga a nem oda tartozókkal és a közhatalommal szemben). Csak az autonóm szervezetek tudnak szabadon alkotni, kutatni, elősegíteni a tudományos eredmények alkalmazását, ha működésük alapja az alapítók/tagjaik maximális szabadsága. Bár az Alkotmánybíróság 34/1994. (VI. 24.) AB határozatában rögzítette: „*az államnak tudományos igazságok kérdésében semlegesnek kell lennie, viszont alkotmányos követelményként feltétlenül garantálnia kell, hogy a tudomány művelői a tudományos kutatások és a tudományos ismeretek terjesztésének szabadságjogát – alkotmányos keretek között – gyakorolhassák*”. Ez a tudomány konkrét művelőire szorítkozik, mert így számolhatnak a várható nyereséggel, nevezetesen a társadalmi, műszaki területeken hasznosítható új tudományos eredményekkel. Vajon miért szabja meg az alkotmányozó hatalom, hogy ki a tudós, alkotó, művész, és miért nevesít két akadémiát, míg az egyéb intézményekről (jogállásukról, így az egyetemekről, kutatóhelyekről) hallgat, vagy csak a korlátozó szabályokat rögzíti? Sokan úgy érvelnek, hogy az MTA szovjet típusú tudománysszervezési modelljét akarták leváltani, holott az MTA-nak 1949-ig számos művész tagja volt, akik a Széptudományi Alosztályban kaptak helyet. Amikor 1949-ben az MTA-t átalakították, Kodály Zoltán – aki 1946–1949 között az MTA elnöki tisztét töltötte be – határozott tiltakozása ellenére, felszámolták a Széptudományi Alosztályt, azzal megszűnt a szépiprók, kritikusok, művészek többségének tagsága. Ezt akarta orvosolni Kosáry Domokos akkori el-

nök indítványa. A közgyűlés határozata alapján 1992-ben megalakult a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia. E testület mellett, az MTA-tól függetlenül 1992 januárjában „22 jeles magyar művész” megalakította az MMA-t azzal a céllal, hogy „tagjai személyes megbecsülésén túl a magyar kultúra értékörző, mértékadó közösségévé váljon.” Az MMA-t az Alaptörvény hatására, a Magyar Művészeti Akadémiáról szóló 2011. évi CIX. törvény köztisztviselési rangra emelte. Vagyis a történeti sérelmek teljes helyreállítása és a szovjetizálással szakítás, az apologéták szerint „elsősorban szakpolitikai kérdés” és nem alkotmányossági, ezért nem volt alkotmányjogi következménye sem az MTA, a kutatóintézetek és a felsőoktatási intézmények, a kutatóhelyek közötti funkciómegosztásnak, továbbá a tulajdonlás és a fenntartói jogok rendje drámai átalakításának sem.

Akadtak persze szóváltások, például az új felsőoktatási törvény körül. Éles vita alakult ki abban a tekintetben, hogy az mennyire felel meg a tanszabadság és a tudomány szabadsága alkotmányos elveinek. Az Alkotmánybíróság egy korábbi határozatában kiállt a tanszabadság mellett: „Az Alkotmány 70/G. § (1) bekezdése szerint a Magyar Köztársaság tiszteletben tartja és támogatja a tudományos élet szabadságát, valamint a tanszabadságot és a tanítás szabadságát. Ezt a szabadságot valósítja meg a felsőoktatási intézmények önkormányzata (autonómiája), amelyet a Fot. negyedik része fejt ki. Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy a felsőoktatási intézmény autonóm döntésére tartozó ügyekben az egyetemek és a főiskolák nem minősülnek a Kormány által irányított szervnek.”⁴ Akkor tehát a Kormány felügyelete alá rendelt, sőt miniszteriálsan szorosan kézben tartott intézmények dolgozói hogyan élhetnek alkotói, kutatói, oktatói szabadságukkal?⁵ Vagy az MTA intézményeinek elvétele miatt 2019 szeptemberében az akadémiai elnök alkotmányjogi panasszal élt, előtte utcai demonstrációkban tiltakoztak a kutatóhálózat elkönfiskálása miatt, amely az ott dolgozók jogállásának megváltoztatásához is elvezetett. A panasz a kutatás, fejlesztés és innovációs rendszer intézményrendszerének és finanszírozásának átalakításához szükséges egyes törvények módosításáról szóló 2019. évi LXVIII. törvény 3. § (3) bekezdése, 10. §-a, valamint 35. §-a, abba foglaltan a tudományos kutatásról, fejlesztésről és innovációról szóló 2014. évi LXXVI. törvény módosított 46. § (1) bekezdése ellen irányult. Ugyanis ezek sértik az Alaptörvény XIII. és X. cikkét, így a tulajdonjogot (törzsvagyonához tartozó ingatlanok, szellemi tulajdon és ingóságok rendelkezési jogának elvétele) és az MTA-n keresztül a tudományos szabadságot, amennyiben a panasz befogadhatósága azon múlik, hogy a „védi a Magyar Tudományos Akadémia szabadságát” rendelkezés Alaptörvényben biztosított jogot ad-e az Akadémiának, vagy pusztán ún. intézményi garancia.⁶ Várjuk a választ.

Hazánkban csakúgy, mint világszerte, sokat vitatott, ám *kevésbé megoldott a (politikai és kormányzati) döntéshozatali központok, valamint a tudomány közötti kapcsolatok és érintkezési módok kérdése*. Pataki Ferenc mutatott rá, hogy a nehézségek két kézenfekvő tényből erednek. Mindenekelőtt abból, hogy a társadalmi-politikai döntéshozatal

⁴ 40/1995. (VI. 15.) AB határozat, majd később 41/2005. (X. 27.) AB határozat megsemmisítette a felsőoktatási törvény azon rendelkezéseit, amelyek az intézményi autonómiát korlátozták.

⁵ FINSZTER GÉZA – KORINEK LÁSZLÓ: *A rendőrségek tudós értelmisége*. Magyar Jog, 2006/4. 193–204. pp.

⁶ A beadvány teljes szövege (Lovász László elnök, 2019. szeptember 2.) https://mta.hu/mta_hirei/alkotmanyjogi-panasz-benyujtasa-109944

idő-kényszere gyökeresen eltér a tudomány szerves mozgásának „időtlenességétől”. A döntésre kényszerítettek rendszerint nem is tudják kivárni a tudomány lassúbb, több időt igénylő – de megbízhatóbb – válaszait. Ez a konfliktus egyszerűen nem iktatható ki, hanem sajátos közvetítőkre van szükség. Az alap kutatások „tisztá” és tudományterületenként szétforgácsolt eredményei nem fogyaszthatók a laikus döntéshozók számára, ezért szükségképpen értelmezni és integrálni kell őket. A tudományos közösségnek lehet ez a feladata, pontosabban ama tagjainak, akik szívesen vállalkoznak az efféle műveletekre, hiszen kompetenciájuk és társadalmi-közéleti érdeklődésük egyaránt erre rendeli őket. A sikerhez még két dolog kell: ha a döntéshozók világos és konkrét kérdéseket tudnak feltenni a tudománynak (ez módfelett ritka), illetve, ha a döntéshozatali intézményekben léteznek olyan elemző-szakértő csoportok, amelyek képesek befogadni, értelmezni és felhasználásra előkészíteni (a döntéshozatali folyamatba beilleszteni) a tudományos elemzéseket és ajánlásokat. Ezek nélkül aligha lesz *intézményesen garantált* a kormányzati döntéshozatal és a tudomány közötti – olykor zaklatott és feszültségterhelte – kölcsönviszony.⁷ Ebből a konfliktusos viszonyból most csak egy szemelvényt láthatunk a megemlékezés kapcsán.

2. Az akadémiai autonómia korlátai

Az egyesületként létrejött Tudós Társaság alapítását az országgyűlés törvénybe iktatta,⁸ és csak 1845-től hivatalos neve Magyar Tudományos Akadémia, amely 1830-ban, az alapszabályok (alaprajz) és ügyrendek (rendszabások) kidolgozása és királyi jóváhagyása után kezdte meg tényleges működését. Az autonómia egyik súlyos korlátja, hogy az alaprajzban és a rendszabásokban az udvar bizonyos kívánságait érvényesíteni kellett. Így bele kellett venni azt a tiltást, hogy a Magyar Tudós Társaság tagjai *nem folytathatnak politikai és vallási kérdésekről vitákat*. Az alaprajzban ez a követelmény — leszűkítve — a munkák bírálatáról szóló tevékenység szempontjai között szerepelt. A rendszabásokban a követelmény általánosabb volt: „A társak öni fogják magokat, a vallást az Ország polgári állapotját és polgári kormányát illető, vagy akármely más politikai tárgyak vitásaitól.” (11.pont, az 1858-as alapszabályban is ez szerepelt). A Társaság kénytelen volt bevenni mind az alaprajzba, mind a rendszabásokba, hogy kéziratait, évkönyvekbe szóló írásait *csak a cenzúra* engedélyével jelenteti meg.⁹ Az első közgyűlésre tehát 1831. február 4-én került sor.

A másik súlyos korlát, hogy *közadakozásból jött létre*, anyagi stabilitás nélkül az intézmény. Így a székházának felépültéig a Károlyi-Trattner-házban (ma Petőfi Sándor utca 3.) bérelt helyiségekben rendezkedett be, a közgyűléseket pedig általában a pesti vármegyeházán tartották. A működés középpontjában a nyelvművelés, a magyar helyes-

⁷ PATAKI FERENC: *Megfontolások a tudomány és a társadalom kapcsolatáról*. Magyar Tudomány, 2002/4. 507–514. pp.

⁸ 1827: XI. törvénycikk a hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról.

⁹ KÖNYA SÁNDOR: „... MAGYAR AKADÉMIA ÁLLÍTASSÉK FEL...” Akadémiai törvények, alapszabályok. ügyrendek 1827–1990. MTAK Budapest, 1994.

írás egységesítése és a nyelvtan rögzítése állt,¹⁰ amelyben a pénztelenség nem volt leküzdhetetlen akadály. A szellemi élet fő szervezőjeként hat osztályt hozott létre (nyelvtudományi, bölcséleti, történeti, matematikai, törvénytudományi és természettudományi), és az országban művelt tudományágakban írt ki pályázatokat, adott ki könyveket, és a rendes tagoknak fizetést is folyósított. Lapja, a Tudománytár magyar nyelven közvetítette a külföldi tudományos eredményeket. Az egyéni tudományos teljesítmények és az új irodalmi alkotások bemutatására a hetente tartott kisgyűlések, majd az 1840-es évek közepétől pedig az osztályülések nyújtották a fórumot. A *székházat* 1865. december 11-én avatták fel, ahol az üléstermek, a könyvtár és olvasóterem, a művészeti gyűjtemény ugrásszerűen javította a tudományos munka lehetőségeit, és csak *1867-ben kapott először állami támogatást*.¹¹

Az 1858–1869 közti állami gyámkodástól a kiegyezés után elfogadott (és 1945-ig hatályban maradt) új alapszabályok megszabadták, mert az igazgatótanács tagjainak felét az akadémikusok maguk közül választották, és megváltozott a testület szerkezete. Ugyanis a hat helyett három (nyelv- és széptudományi, bölcséleti, társadalom- és történettudományi, valamint matematikai és természettudományi) osztályba sorolták a tagokat. 1900-ban alapító tagja lett az Akadémiák Nemzetközi Szövetségének. Szervező, kezdeményező szerepet csak a társadalomtudomány terén játszhatott, mivel saját intézményei, jelentősebb anyagi alapjai ehhez nem voltak. Csak pályázatok kiírásával, a könyvkiadás támogatásával próbálkozott, és a szélesebb közvélemény nem ismerhette tevékenységét, bár rangját megőrizte. A három osztály 60 rendes, 152 levelező és 24 tiszteleti tagja magas tudományos és társadalmi tekintélyt élvezett, amit növelt, hogy a dualizmus évtizedeiben minden elnöke hosszabb-rövidebb ideig miniszteri posztot is betöltött. Ez másfelől az állami ellenőrzésre is lehetőséget teremtett. A tanácskormány Közoktatási Népbiztossága 1919. április 14-i rendeletével az Akadémiát elavult, a modern, természettudományi kutatásokat, tagokat mellőző intézménynek látta, így működését felfüggesztette. A tervezett átszervezésre nem maradt idő.

Anyagi helyzete sem javult, a háborús infláció felemésztette vagyónának jelentős részét, így 1920 után a kultuszminiszter rendszeres államsegéllyel támogatta az Akadémiát. Nagy fejlemény volt, hogy stabilitását 1928-ban azzal szerezte vissza, hogy gróf Vigyázó Ferenc¹² teljes vagyonát az intézményre hagyta. Ez évi 500–600 ezer pengőnyi fedezetet nyújtott a tudomány céljaira, kutatások támogatására, pályadíjakra, könyvkiadásra. Mégsem újult meg a szervezet, a modern természettudományos terület fejlesztése helyett a pénzeket a három osztály és hat alosztály között mechanikusan osztották el, bár ez nemzetközi hírű tudósok felvételét nem gátolta.

A második világháború nem csak pusztítással járt, de a Vigyázó-hagyaték földbirtokait teljes egészében igénybe vették és felosztották a földosztáskor 1945-ben, a pénz- és értékpapír-vagyona a hiperinflációban elolvadt, és 1948-ban a bérházakat államosított-

¹⁰ Kiadta az első helyesírási szabályzatot (1832), a leíró nyelvtant (1846) és az értelmező szótárt (1862).

¹¹ FÖNAGY ZOLTÁN – PÓTÓ JÁNOS: *A Magyar Tudományos Akadémia története*. 2016. február 1. <https://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670>

¹² Jogi író, a Főrendiház jegyzője, értékes kódex-, könyv- és képgyűjteménye mellett, földbirtokait, házait, továbbá a Podmaniczky-Vigyázó kastélyt hagyta az Akadémiára.

ták. Ezt tetézte a belső *reformot követelők* lépése: Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán vezetésével az MTA-n kívül létrehozták 1945 nyarán a Természettudományi Akadémiát. Heves viták után kompromisszum született, mert végül az Akadémia felvette tagjai sorába a Természettudományi Akadémia korábban nem akadémikus tagjait, és az 1891 óta változatlan tudományos osztály szerkezetét átalakította. Ezzel önálló osztályt alakítottak (III. osztály) a Matematikai, fizikai, kémiai és műszaki tudományoknak, míg újonnan létrehozták (IV. osztály) a Biológiai és orvosi tudományok osztályát.

Az akadémiai önállóságot és függetlenséget tehát nagyban meghatározta, hogy egyedül állt a tudományos akadémiák között, mivel nem uralkodói döntésre, hanem *közzadakozásból történő nemzeti alapítással* jött létre, mint a magyar szellemi és anyagi kultúra szinte minden nagy intézménye. Másfelől, az európai nemzetek között ez volt a legkésőbbi alapítású ilyen intézmény. A tudós testület az 1842. november 27-i Széchenyi beszéd szándékai szerint, „filológiai intézetként” alakul meg, *köz/alapítvány formában*, és 1848. március 20-án a társaság rendkívüli közgyűlésén kimondták, hogy az alapítók *magánintézetéből országos intézmény rangjára* kívánnak emelkedni, ily módon az MTA kikerült az alapítók irányítása alól. Ereky István 1928-ban ezt így foglalja össze: két valóságos *köztestületet* ismer a magyar jog, a Magyar Tudományos Akadémiát, valamint az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet. A cikk szerint az Akadémia a magyar tudományos és irodalmi élet legfőbb központi szerve, nem törvényi parancsra vagy állami pénzen, hanem szabad alapítás útján, társadalmi áldozatkészségből alakult meg, majd az alapítók céljait az állam elfogadta 1848-ban.¹³ A jogi formáció változása tehát az alapítóktól és a tagok önigazgatásától, a *közhatalmi felügyelet és szabályozás felé*, a közzadakozásból *az állami támogatások irányába* tolt el az intézményt, ennek az autonómiát érintő minden következményével.

3. A pártos szabadság

Az akadémiai és felsőoktatási intézmények autonómiáját és a kutatók, oktatók szabadságát, ideológiai okokból *együttesen korlátozták a társadalomtudományban is, azon belül a jogtudomány önfejlődése előtt*. Bár volt néhány iskolateremtő egyéniség, a hazai jogtudomány a két világháború között – a legtöbb tudományterülethez hasonlóan – nemzetközi összehasonlításban, közepes színvonalat képviselt, és baloldalinak tekinthető oktató a magyar felsőoktatásban érdemben nem volt, így az ország demokratizálása érdekében a felsőoktatás, benne a jogász-képzés is jelentős változásokra kényszerült.¹⁴ Egyrészt, 1945 előtt az oktatáspolitikája csak részben biztosította a szélesebb társadalmi merítést, hiszen a munkás- és parasztfiatalok továbbtanulásának lehetősége minimális volt, másrészt, a jogázképzésbe sem a nők, sem a zsidó vallásúak nem nyerhettek felvételt. A demokratizálás megkívánta a tanári kar részbeni átalakítását, a diszkrimináció

¹³ KOI GYULA: *A Magyar Tudományos Akadémia szabályozása. Múlt és jelen kérdései*. In: A Magyar Tudományos Akadémia helyzete és reformlehetőségei. Történeti és összehasonlító kitekintéssel. Szerkesztette: Jakab András – Körvényesi Zsolt. Osiris Kiadó. Budapest, 2017. 50–117. pp.

¹⁴ N. SZABÓ JÓZSEF: *A jogtudományi elit és a politika (1945–1946)*. Jogtudományi Közlöny, 2015/7-8. 349–359. pp.

felszámolását. A felsőoktatási reform-elképzelések a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt kezdeményezésére születtek, csak éppen a jogászképzés területén volt ez a legszűkebb. Reformjavaslatokat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) tett. Az 1945 augusztusában megjelent rendelet kimondta: az 1945–1946-os tanulmányi évtől a jog- és államtudományi karokra nők is felvehetők. Az 1945 októberében kiadott rendelet a jog- és államtudományi karon munkástanfolyam és munkásszeminárium felállítását írta elő: aki a kétéves munkástanfolyamon oklevelet szerzett, az az oklevél keltétől számított hat hónap elteltével a jog- és államtudományi karon letehetette az alapvizsgákat. Ezt követően jelentkezhetett akár a jog-, akár az államtudományi szigorlatra. Ha a doktori szigorlatot is letette, doktorrá avatták. Így gyorsan megnövelhették az új káderek számát. Az 1945 novemberében megjelent rendelet a jogakadémiák 3-4. évfolyamának tanulmányi rendjét azonossá tette a jogi karokéval, sőt lehetővé tette, hogy a jogiakadémiákon is le lehessen tenni a harmadik alapvizsgát, ha a második alapvizsgát valaki ott már abszolválta. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete értelmében, a közalkalmazottak, majd a magánalkalmazottak igazolásakor a tanúsított magatartást tette vizsgálat tárgyává 1939-től az 1945-ig terjedő időszakban. A Budapesti Nemzeti Bizottság albizottsága (köztük Beér János) dolgozta ki azokat a módokat, amelyekkel az autonómia érvényben tartása mellett szabadulnak meg a fasiszták, reakció-sok jelenlététől. Az igazolások a Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdődtek meg. 1945. március 7-én az egyetemi tanács a Budapesti Nemzeti Bizottság kezdeményezésére, hét professzort állásvesztésre ítélt, de közöttük jogász-professzor nem volt. Májusban a szegedi és debreceni egyetemen kezdődtek az igazolások, de jogászok ellen az igazoló bizottság nem hozott negatív döntést. A Szociáldemokrata Párt lapja több jobboldalinak vélt egyetemi tanár ellen sajtóhadjáratot indított, de a megtámadottak között jogászok nem voltak. A szociáldemokraták nem támadták tehát a jogtudományi elitet, azonban az egyetemi bélistázást nem tartották megfelelőnek, túl liberálisnak vélték.

A változás része volt az egyetemi tanári testületek összetételének a megváltoztatása, a jogi karok vezetőinek cseréje (a jogtudósok közül Moór Gyula professzor, majd Eckhardt Ferenc a budapesti egyetemnek lett a rektora). Az MKP Nagy-Szegedi Pártbizottságának „saját” felsőoktatás-politikai elképzelései közt a jogászokkal kapcsolatosan nem voltak elgondolásaik. 1945 nyarán megjelentek pályázati kiírások, hogy új egyetemi tanárokat nevezhessenek ki. (1945. december 18-án a Szegedi Egyetem Jog- és Államtudományi Karán Tury Sándor Kornélt a Kereskedelem és Váltójog Tanszékre, Csekey Istvánt a Magyar Közjog Tanszékre, Horváth Barnát a Jogelmélet Tanszékre, Balázs P. Elemért a Polgári Perjog Tanszékre, Személyi Kálmánt a Római Jog Tanszékre, Schneller Károlyt a Statisztika Tanszékre, ifjú Beér Eleket a Közgazdasági Tanszékre és Martonyi Jánost a Közigazgatás és Pénzügyi Jog Tanszékre nevezték ki. 1946-ban nevezték ki professzornak Bibó Istvánt, 1947 áprilisában Szabó Józsefét.) A jogász-kinevezésekről megállapítható, hogy a felterjesztettek szakmailag megfeleltek az egyetemi tanári kinevezésekkel kapcsolatos követelményeknek, érdemtelenségük miatt nem lett professzor, akárcsak a növekvő számban magántanári fokozatot 1948 nyaráig elnyertek, csak éppen a jogászok közt volt a legkevesebb professzori kinevezés.

Fordulatot hozott, hogy a felsőoktatás és a tudománypolitika két fontos kérdésében, ahogy N. Szabó József fogalmaz: a tudományos szabadság és az autonómia ügyében a pártok véleménye élesen eltért már az 1945-ös választások után. Ez azért nem járt azon-

nali következményekkel, mert a baloldali pártok gyengén voltak beágyazva, és a konzervatív, jobboldali professzorok kiszorítása a gyengébb egyetemi befolyás miatt csak később sikerült. De 1946. június 29-i Szabad Népből, Fogarasi Béla megfogalmazta, hogy a demokrácia nem térhet ki az elől, hogy kiterjessze befolyását az egyetemekre is. Ennek feltétele pedig az autonómia szűkítése és a centralizáció erősítése, amely az MKP célja volt. A Társadalmi Szemle 1946. júniusi száma is sürgette az autonómia korlátozását és a kulturális kormányzat hatáskörének növelését. A támadás a társadalomtudományi és jogi vonatkozású intézeteket, tanszékeket érte, mivel azok nem alkalmasak feladatuk betöltésére. A jogász elit minderre visszafogottan reagált.

A „ki a nép ellenségeivel a koalícióból” jelszó meghirdetésével a Magyar Kommunista Párt az 1946. szeptember 28. és október 1. között megtartott III. kongresszusán nyilvánította a demokráciával és az addigi játékszabályokkal való szakítását, noha ez nem jelenik meg a pártnak a tudománypolitikával kapcsolatos elgondolásaiban.¹⁵ Csak az 1946 végén nyilvánosságra hozott *hároméves tervben* fogalmazott meg koherens koncepciót: a legfontosabb tudományos célkitűzéseket a műszaki és agrártudományok területén jelölték meg, de változtatásokat terveztek a társadalomtudományok területén is, így önálló, az egyetemektől független társadalomtudományi kutatóhálózatot kívántak kiépíteni. Am a kutatóintézetek között nem szerepelt a jogtudománnyal kapcsolatos intézet létesítése (mégis az MTA 1949-es átszervezésekor elsőként alapították meg az Állam és Jogtudományi Intézetet). A konszolidációt jelenthette volna a Gazdasági Főtanács döntése alapján, hogy a Minisztertanács 1947. augusztus 1-től az egyetemi és főiskolai oktatóknál és kutatói személyzetnél tudományos pótlékot állapított meg (az egyetemi professzoroknál és a főiskolai tanároknál az alapfizetés 50 százalékát), de a harc a marxizmusnak a katedrákon való megjelenését követelte az 1947. június 11-i MKP összejevetelen. Azok a jogász professzorok, akik kritizálták a kommunista módszereket, demokratikus közéletet és választásokat igényeltek, egyben tudományos pályájukat is kockára tették.¹⁶

4. Akadémiai nagyüzemmé válás

Az Akadémia körül folyó vitákban a Magyar Kommunista Párt 1945-ben még nem vett részt, mivel a kommunista tudósok egy része ugyanis rövidebb-hosszabb ideig emigrációban élt és nem volt kellően tájékozott a hazai viszonyokról. Ugyanakkor erkölcsileg

¹⁵ N. SZABÓ JÓZSEF: *A jogtudományi elit a "népi demokratikus" átalakulásban (1946 ősz – 1948)*. Jogtudományi Közlöny, 2016/7-8. 409–415. pp.

¹⁶ Az 1947-es parlamenti választásokon a Magyar Függetlenségi Front jelöltjeként az Országgyűlésbe bejutott Moór Gyula például továbbra is fenntartotta az 1945-től megfogalmazott demokrácia-koncepcióját és a párt vezérszónokaként bizalmatlanságot jelentett be. A kormányprogram feletti vitában 1947. október 8-án fejtegette ki álláspontját a tisztességtelen kékcédulás választásokról, ami politikai karrierjének vetett véget, és tudományos pályáján is nagy megpróbáltatások elé nézett. Horváth Barna politikai szerepet vállalt a népi demokráciát szintén elutasító Polgári Demokrata Pártban. Polgári nézeteinek hangsúlyozása mellett a professzor a párt tagjaként az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője és programírója is volt. Politikai tisztsége mellett szerepet vállalt az Országos Közoktatási Tanácsban. A felsőoktatási szakosztály elnökeként 1947 februárjában megjelentette a „Felsőoktatási reform elé” című színvonalas, nyolc oldal terjedelmű tervezetét, amely a magyar felsőoktatás reformelképzeléseit tartalmazta. Nem várt rá nagy jövő, 1948 decemberében nyugdíjazták.

támogatta a baloldali gondolkodású tudósok modernizáló elképzeléseit, mivel a társadalmat építeni vagy újjáépíteni tudomány nélkül nem lehet. Szent-Györgyi Albert szerint a tudós feladata nemcsak az, hogy tudományát művelje, hanem az is, hogy segítse a politikát a problémák felismerésében és megoldásában, ám erre az MTA alkalmatlan. A reform csak akkor biztosítható, ha eltávolítják a haladás ellenségeit, ehhez akár hatalmi, kormányzati beavatkozás is elfogadható,¹⁷ ideértve a modern tudományok valós szerepének elismerését az akadémiai szervezetben. A Természettudományi Akadémia és tagjainak befogadása, az osztályszerkezet¹⁸ és akadémikusi létszámok átalakítása az MTA korszerűsítését mutatta a felszínen. A jogtudomány művelőinek ez azt jelentette, hogy a 26 levelező és 9 rendes akadémiai tag közt összesen két jogtudóst (Bibó István, Búza László) találunk 1946-1948 között. Az 1946 végén nyilvánosságra hozott *hároméves tervben* a tudománypolitika területén az MTA jövőjét érintő radikális változás további eleme az Országos Tudományos Tanács felállításának ötlete volt. Majd Rákosi Mátyás 1948 márciusában az MKP funkcionáriusai előtt megfogalmazta az egypártrendszer szükségességét. A gőzhenger haladt, és az MDP 1948. június 8-i „reformtervezetében”, N. Szabó József megfogalmazásában, a régi jogtudományi elit felszámolása, marxista szemléletű jogászokkal való lecserélése nyíltan megindult a „reakciós és teljesen tudománytalan” jogászprofesszorok eltávolítása érdekében, de legalább a végleges megoldásig előadókát kívántak helyettük alkalmazni (így került fel például Szabó Imre, Beér József kinevezése), de megoldást jelentett az adott (alkotmányjogi, politikai, közigazgatási) szűk terület teljes megszüntetése/beolvasztása is.

Az Akadémia első évszázadára az volt a jellemző, hogy elsősorban az alapszabályokban határozták meg feladatait, szervezetét és még az alapvető változások sem törvények formájában mondták ki, hanem új alapszabályokban fogalmazódtak meg. A 20. század derekától törvények és törvényerejű rendeletek rögzítették részletesen nemcsak az Akadémia funkcióját, hanem szervezeti felépítését és működési alapelveit is. Ettől az időtől kezdve *az alapszabályok nem a tudós testületi öngazgatásából következtek, hanem egyre inkább végrehajtási utasításokként szolgáltak a törvényekhez, törvényerejű rendeletekhez és kormányrendeletekhez.*¹⁹ Ehhez a szovjet akadémiai jogállás és felépítés lehetett a minta annyiban, hogy az alapszabályok következetesen a közgyűlés, az elnökség (Prezídium), az Iroda és az osztályok felépítést követték (1930., 1935., 1959.). Az osztályok (szekciók) négyes tagolásából csak egy fedte le a társadalomtudományokat, ideértve a történelmet, a filozófiát, a jogot, a gazdaságtant, az irodalmat és a nyelvet. Az 1963-as Alapszabályban a 16 osztályból a 14. a filozófia és jog, a 15. a gazdasági, míg a 16. az irodalom és nyelv osztálya volt. Az egyéb egységek (akadémiai

¹⁷ N. SZABÓ JÓZSEF: *A jogtudományi elit a "népi demokratikus" átalakulásban (1946 ősze – 1948)*. Jogtudományi Közlöny, 2016/7-8. 409–415. pp.

¹⁸ 1946. december 19. és 1949. november 19. között az MTA-nak négy osztálya lett. Az I. osztály volt a Nyelvtudományi és Széptudományi Osztály. Az osztálynak két alosztálya volt: a Nyelvtudományi és a Széptudományi. A II. osztály a Bölcséleti, Társadalmi Történelemtudományok Osztálya volt. Két alosztályra tagozódva: Bölcséleti és Társadalomtudományi Alosztály és Történettudományi Alosztály. A III. osztály a Matematika, Fizika és Műszaki tudományok Osztálya volt. A IV. osztály volt a Biológia és Orvosi Tudomány Osztálya.

¹⁹ KÖNYA SÁNDOR: „... MAGYAR AKADÉMIA ÁLLÍTASSÉK FEL...” Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. MTAK Budapest, 1994.

kutatóintézetek, laboratóriumok, obszervatóriumok, könyvtár, botanikus kert, tudományos expedíciók, állomások, múzeum, regionális részlegek, tudományos társaságok) inkább a külső, nemzetközi kapcsolatok miatt lehettek fontosak a szabályozásban. A lényegen azonban mindez nem változtat: az Akadémia a Minisztertanács felügyelete alatt álló szervezet volt, amelynek évente be kellett számolnia működéséről. (1. pont).²⁰

1946. október 10-én az MTA igazgatótanácsa tartott ülést, amelyen a korábban polemizáló két csoport (MTA és a Természettudományi Akadémia) vezetőin kívül megjelent a miniszterelnök, két miniszterelnök-helyettes, a vallás- és közoktatásügyi miniszter, az újjáépítési és pénzügyminiszter. Arról döntöttek, hogy a Kormány, az új szellemben induló akadémia számára jelentős anyagi segítséget helyez kilátásba. A tudományos élet vérkeringésének elősegítése érdekében, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) tudományos ügyosztálya megígérte egyes folyóiratok felélesztését és bizonyos tudományos művek megjelentetését. A kutatók, akadémikusok – különösen a régi rendszerben kinevezésüket megszerzték – egzisztenciális félelmei mégsem csökkentek, sokan elhagyták az országot. Ezt igazolta vissza az MTA 1949-es „átstruktúrázása”, amikor az akadémia tagjainak jelentős részét tanácskozó taggá minősítették, amivel gyakorlatilag megfosztották testületi tagságuktól. A tisztogatás nagyban érintette a jogász elitet (161 átminősített vagy politikai okokból akár frissen eltávolított akadémikusból 17 volt jogász²¹).

A *Tudományos Tanács hatalomtörténeti kérdés* volt 1948-ban, új célokkal, a proletárdiktatúra eszközeivel kiépített, a döntéshozatali teret tovább tágító megoldás, a hatékonyságra hivatkozva.²² Ennek a pártkollégiuma volt az MTA átalakításának fő szervezője, és a Tanács főtitkára lett az MTA főtitkára, a Tanács tagjaiból az akadémiai elnökség, a titkárságából pedig az MTA titkársági apparátusa. Mivel tartós intézménynek szánták, a létesítés ötlete az MKP hároméves tervével párhuzamosan született 1947 elején. A modernizációs, újjáépítési feladatoknak alárendelt, egységesen vezethető tudományos intézményrendszert szoros államigazgatási irányítás alá akarták vonni a szektor sajátosságainak is megfelelő szerv útján. Vagyis a tudományos intézmények önkormányzata és nemzeti jellege egyfajta irányító testületet jelenthet, amelyben a tudósok is részt vehetnek. A Politikai Bizottság a párt értelmiségi osztálya előterjesztéseként, 1948. május 7-én vitatta meg a Tanács felállítását, amelyet nem csak a tudományos kutatás, programok, felsőoktatás anyagi és személyi kérdések csúcsszerveinek szántak, de demokratizálva, tervszerű működésre és a források koncentrációjára szorítva a hazai tudományos életet.²³ Júniusban a két munkáspárt egyesült, és az alakuló kongresszuson elfogadott nyilatkozatban is szó esett az egyetemek és akadémia átalakításáról, új típusú káderek képzéséről. A jogi karokon közigazgatástudományi részlegek felállítása éppúgy

²⁰ Устав Академии наук СССР, 1963. in: Устав Академии наук СССР. Издательство "Наука", Москва, 1975. c. 165–183. pp.

²¹ Balogh Artúr, Balogh Jenő, Bibó István, Beér Elek, Gajzágó László, Heller Erik, Horváth Barna, Irk Albert, Kolosváry Bálint, Kunz Ödön, Molnár Kálmán, Moór Gyula, Polner Ödön, Tomcsányi Móricz, Tury Sándor Kornél, Vinkler János és Vladár Gábor.

²² HUSZÁR TIBOR: *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1995.

²³ KÖNYA SÁNDOR: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949).* MTA Könyvtárának Közleményei. Új Sorozat. MTA Budapest, 1988.

felvetődött, mint a tudományos társaságok, folyóiratok átszervezése, valamint a tudományos kapcsolatok keletre fordítása.

Ezek alapján a benyújtott *törvényjavaslat* 1948. augusztus 2-án került a Parlament asztalára. Már két nap múlva tárgyalták a tudományos élet tervezésére való átállítást és koordinálását. A tudomány szabadságát a vita szerint nem veszélyezteti egy új irányító szerv felállítása, mert az attól függ, hogy kinek a kezében van a tudomány irányítása, és ha az demokratikus, progresszív, ha az országban népi demokrácia van, a néperdeket képviselő Kormány van hatalmon, úgy a miniszterelnöki felügyelet alá kerülő testülettől nem kell félni a tudomány szabadságát.²⁴ Hiába érveltek, hogy éppen ezeket a feladatokat tudná ellátni az MTA, hogy nehéz egy ilyen új tanács létrehozása, a Parlament az eredeti javaslatot fogadta el, változtatás nélkül²⁵:

- a Tanács apparátusa a Miniszterelnökségen belül kap helyet, mivel a miniszterelnök felügyeli a 32 fős testületet; a Tanács belső szervezetét, titkársági létszámát és ügyrendjét a miniszterelnök jóváhagyásával az elnökség állapítja meg;
- a tudományos életet tervszerűen irányító és közben a gazdasággal, társadalommal is praktikus kapcsolatot tartva, a Tanács adatokat gyűjt (a tudományos munkát végzőkről, eszközeikről, kiadásairól), stratégiát határoz meg (országos tudományos terv) és ellenőrzi annak végrehajtását, munkatervét, feltételeit, továbbá dönt a kutatási és publikációs támogatásokról, véleményezi/javasolja az egyetemi kutatóintézeti főbb kinevezéseket; egyéb miniszteriális/főhatósági tudományos ügyekben véleményt ad;
- az öttagú vezetőséget és a 27 tagot, titkárt a köztársasági elnök nevezi ki (akárhányszor) három évre, a Kormány javaslatára, akik a társadalom/ természet/műszaki tudományok területéről (szakosztályok), egyenlő arányban kerülnek ki.

Noha nem volt igazi garancia arra, hogy érdemben önálló és megfelelő költségvetése lehet ennek a szuper-irányító testületnek, a létesítés igen ambiciózus volt, egyértelműen kiüresítette az Akadémia tudományos szervező szerepét. A Gazdasági Főtanács a titkársági létszámot 22 főben határozta meg 1948. augusztus 12-i ülésén, és az államfő csak december 11-én nevezte ki a tagokat és vezetőit: Gerő Ernőt, Ortutay Gyulát (közlekedési, illetve közoktatásügyi minisztert), a Tervhivatal elnökét, valamint két egyetemi tanárt, míg a tagok mind az MDP tagjai voltak.²⁶ A társadalomtudományi szakosztályban ült Erdei Ferenc, Lukács György, Andics Erzsébet mellett Szabó Imre (miniszteri tanácsos, IM) is.

Az Akadémiával szembeni bizalmatlanság tehát egy új tudományirányító szerv létrehozásában fejeződött ki. Ugyanakkor a Tanács valódi tudományos szervezési, stratégiai szerepét nem tudta betölteni, de mindez a MTA „reformját” hozta tető alá 1949 telére úgy, hogy Gerő Ernő tömör megfogalmazásában: 1949 végére a Tudományos Tanács

²⁴ Tóth László felszólalása (FKP), Rudas László (d) Országgyűlési Napló, 1947–49. IV. kötet, 1948. augusztus 4-én, 742–744. pp., 748–751. pp.

²⁵ 1948. évi XXXVIII. t.c. a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában.

²⁶ KÖNYA SÁNDOR: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtárának Közleményei. Új Sorozat. MTA Budapest, 1988.

olvadjon össze az Akadémiával, oly módon, hogy az MTA mondja ki az alapszabály módosítását és kérje maga az összeolvadást. „Politikailag a jelen helyzetben biztosítani lehet, hogy az ily módon újjászerveződő Akadémiának a vezetése (autonómia és titkos szavazás mellett) a mi kezünkben legyen.”²⁷ Az MDP Titkársága szeptember 14-én határozott a Tanács és az MTA átszervezéséről.

Andics Erzsébet, az Országgyűlésben, a közoktatásügyi bizottság előadójaként, a Magyar Tudományos Akadémiáról szóló törvényjavaslatot, egy stílusos módosítással általánosságban és részleteiben támogatta. Majd a vitában ő és Szádeczky-Kardos Elemér szólott hozzá, de érdemi módosítás nélkül, a javasolt szöveget fogadták el 1949. december 13-án.²⁸ Andics Erzsébet szerint, a magyar társadalom süllyedésével járt együtt a Magyar Tudományos Akadémia süllyedése is, egy tespedő, reakciós, népellenes politikai és társadalmi rendszer volt a stupid támasza, színvonala is annyira süllyedt. Ám a Tudományos Tanács rövid idő alatt – megszűnéséig – elévülhetetlen érdemeiket szerzett a magyar tudományos erők, a magyar tudomány fejlesztése terén: előkészítette a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezését, kidolgozta a magyar tudomány fejlesztésének öt éves tervét²⁹, régi intézeteket átszervezett, központosított. Így lehetséges új feladatokat, hatáskört adni az Akadémiának, ha a haladást, valamint a gyakorlat és elmélet egységét szolgálja, amire nem volt eddig példa. Ezért lehet a legfőbb tudományos irányítószerv, hatáskörébe tartozik az összes tudományos intézet és annak eszközeivel is gazdálkodhat, beleszóllhat vezetőik kinevezésébe, és az öt éves tervben 200 millió forintot kap, amihez jönnek még a tárcák költségvetésében szereplő, jelentős kutatási összegek, és köteles gondoskodni a tudományos utánpótlásról (az egyetemek helyett). Ehhez a kormány/párt érdemi utasításokat ad az Akadémiának, a Szovjetunió szocialista tudományának példája nyomán. „Akkor lesz életképes a Magyar Tudományos Akadémia, ha a marxizmus-leninizmus szellemében fogja fejleszteni a magyar tudományt”-hangsúlyozta Andics. Szádeczky-Kardos Elemér pedig azt emelte ki, hogy az Akadémia kibővítette eddigi kereteit, ideértve a természeti és műszaki tudományoknak szentelt osztályszerkezetet. A három osztály (nyelv – és széptudományi; bölcsélet, társadalmi- és történettudományi osztály; matematika és természettudományi) helyett hat (nyelv- és irodalomtudományi; társadalmi-történeti; matematikai- természettudományi; biológiai- és agrártudományi; orvostudományi; műszaki tudományok osztálya) lett, mégpedig nem értékcsökkenés szerint rangsorolva. Másrészt az összes tudományos intézet, még a nem az MTA alá tartozók is a tudományos terveiket annak mutatják be, hogy összehangolhatók legyenek a tudományos tervek. Mindezek alapján tudja tehát a Tudományos Tanács szerepét átvenni az MTA.

Az Akadémiáról szóló törvény *formálisan is felszámolta a Magyar Tudományos Tanácsot*,³⁰ egyben biztosítva a lehetőséget arra, hogy jogutódként az MTA az „ország leg-

²⁷ KÓNYA SÁNDOR: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtárának Közleményei. Új Sorozat. MTA Budapest, 1988.

²⁸ *Országgyűlési Napló*, 1949. I. kötet. 409–416. pp., 416–421. pp.

²⁹ 1949. májusban elfogadta a Tanács titkársági értekezlete az öt évre szóló tudományos tervet, és csak július végén értek el a társadalomtudományi szakosztály javaslatainak meg tárgyalásához.

³⁰ 1949. évi XXVII. törvény a Magyar Tudományos Akadémiáról, hatályát veszette egyidejűleg a Magyar Tudományos Tanácsról szóló 1948. évi XXXVIII. törvény.

felsőbb tudományos intézményévé fejlődhetnék,[...] különösen a termelőerők fejlődését közvetlenül előmozdító természettudományos és műszaki tudományos kutatások terén.” Ez a totális szervezés magában foglalja a könyv-és folyóirat kiadást éppúgy, mint a tudományos és műszaki tevékenységet végző egyesületek „tevékenységének irányítását”.

Új elem, hogy az akadémikusok rendszeres illetményben részesülnek, a Minisztertanács szabályozása és nem az akadémiai (gazdasági) autonómia alapján, továbbá az MTA, a rá vonatkozó szabályozásról véleményt mondhat. A jogállás lényege a kettősség: tudományos intézményként az akadémiai belső szervezetet az alapszabály határozza meg, amelyet azonban a Parlamentet helyettesítő NET hagy jóvá, míg az ügyrendet az akadémiai elnökség fogadja el; állam(igazgatási) szervként, a költségvetési törvényben új címként szerepel az Akadémia személyi és dologi kiadásainak előirányzata, mivel dolgozói (intézeti, titkársági) közalkalmazottként kapnak fizetést. Ez a kettősség a Miniszterelnökség felügyeleti körében helyezte el 1989-ig (kvázi államigazgatási szervként) az Akadémiát.³¹

Míg a Tudós Társaságnak az irányító testülete a 25 tagú Igazgató Tanács volt, amelynek a 4 alapító tag mellett 21 tagját, az alapítók javaslatára, a nádor útján, az uralkodó erősítette meg, majd akadémiává alakulva, az 1869-es Alapszabályt is a király erősítette meg. Abban egyébként már szerepelt, hogy az Akadémia „a törvényhozás és a kormány által hozzá utasított tudományos kérdésekben véleményt mond”. A státusz és az alapszabályok még akkor sem változtak, amikor 1923. évi I. t.c. az államsegélyt biztosította az 1923/24-es évtől a szervezetnek, sőt alkalmazottainak is állami státuszban, hogy mérsékelje az akadémiai kiadásokat (1-2.§). A tudománypolitikába azzal illesztette be a törvényt, hogy magasrendű közművelődési önkormányzati testületként” minősítette az Akadémiát, amely jogvédelmi panaszaival a közigazgatási bírósághoz fordulhatott, noha az nemzeti/magánalapítók áldozatkészségével és nem állami/uralkodói aktussal jött létre. Az 1920-as évektől különböző alapítványi és banki, vállalkozói támogatásokhoz jutott. Ezért az 1936-os Alapszabály már úgy fogalmaz: az Akadémia az uralkodó oltalma alatt álló tudományos intézet, amelynek belső ügyeit igazgató-tanácsa és osztályai intézik, vagyona (alapok, értékpapírok, székház, bérházai) felett az igazgató-tanács őrökdi, szabályait elfogadja, bevételeit és kiadásait pedig hazai pénzügyet kezeli.

Az 1946-ban elfogadott, a Természettudományi Akadémia megszűnése után elfogadott Alapszabály – amelyet augusztus 10-én erősített meg a köztársasági elnök – már másként fogalmaz: a Magyar Népköztársaság legfelsőbb tudományos intézménye. Megváltoztatták az igazgató tanács összetételét, mandátumának idejét, oda az osztályok is küldhettek gazdasági szakértőket, akik már nem voltak feltétlenül akadémiai tagok; osztálytanácsok alakultak, amelyek javasolhattak akadémikusi kizárást, ha az illető veszélyezteti a népi demokrácia érdekeit, vagy egyébként olyan magatartást tanúsít, amely méltatlanná teszi őt a tagságra. A demokratikus centralizmus, mint az összes állami és pártintézményre alkalmazandó szervezési elv itt is megjelent, amelyből a tagok, a kutatók demokratizmusa helyett a centralizáció érvényesült és a dialektikus materializmus elterjesztése a tudományos kutatásban: létrehozták az elnökséget, amely

³¹ KOI GYULA: *A Magyar Tudományos Akadémia szabályozása. Múlt és jelen kérdései.* In *A Magyar Tudományos Akadémia helyzete és reformlehetőségei.* Történeti és összehasonlító kitekintéssel. Szerkesztette: Jakab András – Körtvényesi Zsolt. Osiris Kiadó. Budapest, 2017, 50–117. pp.

az Akadémia csúcsán, központi szervként irányította a működést, míg a közgyűlés csak az ülések idejére kapott alapszabályi, mintegy kiegészítő szerepet. Formálisan ugyan ez volt a legfőbb szerv, ahogy az Országgyűlés is a közjog szerint. Az érdemi kérdések az elnökséghez tartoztak, az felügyelte, negyedévente beszámoltatta a tudományos osztályokat a munkájukról, azok döntései az elnökség jóváhagyása nélkül nem voltak érvényesek; a tagok kizárásáról is az elnökség döntött, az osztályok javaslata alapján. De a költségvetés osztályok közötti elosztásáról, a gazdasági ügyek intézéséről is az elnökség döntött. Mindezt folyamatos pártirányítás alatt, az első években minden lényeges elnökségi határozat mögött a pártkollégium akarata, direktívája állt, és csak 1953-tól indult meg, hogy egyes ügyekre összpontosított, és lazult a pártirányítás.

Az *MTA öndefiníciója* a szervezeti- és működési szabályban is országos főhatóságként szerepel, az országos hatáskörű szervekkel azonosan.³² Lőrincz Lajos szerint zavaróan hat, hogy sem az akadémiai jogállást is meghatározó tvr., sem az akadémiai alapszabályok nem nevezik országos főhatóságnak. Így például Ádám Antal állami szervként (tudományos szolgáltatást nyújtó intézetként) jellemezte az MTA-t, Martonyi János szerint tudományos szakigazgatási szerv, míg Kovács István szakmai önkormányzati társadalmi szervnek, amely jogszabály alapján – részben történelmi hagyományok alapján – államigazgatási feladatokat is ellát.³³ Azt kevésbé nézték, hogy az akadémiai vagyoni jelentékeny részét elvették, mintsem azt, hogy államosították, a szervezetet a Minisztertanács felügyelete alá helyezték, miközben fokozatosan kapott felügyeleti jogot 1955-től az intézetek, a Tudományos Minősítő Bizottság (ezzel a tudományos utánpótlás), a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége és más tudományos társaságok felett. Ez a jogállási dualizmus és állam/párti irányítás jelent meg az alapszabályokban és ügyrendekben, belső szabályzatokban, irányelvekben, elnökségi határozatokban, azaz a terjedelmes akadémiai kvázi-jogban.³⁴

Az egyetemektől elvett tudományos fokozat odaítélése 1950-től 1993-ig az Akadémia joga volt, a kandidátusi fokozat (CSs) szovjet mintát követett, akárcsak a tudományok/MTA doktora (DSc). Ezek 1951 óta az akadémikussághoz vezető lépcsőfokok, amennyiben a társadalmi haladás, a szocialista társadalom érdekében kifejtett rendszeres és eredményes tudományos tevékenységet végez valaki, majd a tudomány adott ágazata továbbfejlődését eredményező átfogó tudományos feladatot old meg, összhangban a társadalmi fejlődés követelményeivel.³⁵ Ezt egészítették ki eljárási, bírálati és valamennyire számszerűsíthető publikációs követelmények, a TMB közreműködésével. Ezt a

³² Például 1962-es SZMSZ, 7.§ (3) bekezdés, 13.§ (3) bekezdés.

³³ KOI GYULA: *A Magyar Tudományos Akadémia szabályozása. Múlt és jelen kérdései*. In *A Magyar Tudományos Akadémia helyzete és reformlehetőségei*. Történeti és összehasonlító kitekintéssel. Szerkesztette: Jakab András – Körtvélyesi Zsolt. Osiris Kiadó, Budapest, 2017. 50–117. pp.

³⁴ Például az 1956-ban elfogadott Alapszabályt, amit a közgyűlés megszavazott, csak a NET jóváhagyásával válhatott az ügyrend és szmsz alapjává, amelyet az elnökség/akadémiai elnök irt alá. Az elnököt is tisztségében a NET, az alelnököket és a főtőkárt a Minisztertanács erősítette meg.

³⁵ SZENTES TAMÁS: *Észrevételek és javaslatok az Akadémia szervezetének és működésének reformjával kapcsolatban*. Magyar Tudomány, 2008/7:709.

fáradozást honorálta, hogy az Akadémia rendes és levelező tagjai 1949 és 1987 között változatlan összegű illetményben részesültek.³⁶

A kutatók *termelési tényezőként és nem autonóm szerveződése jegyében*, 1960-ban hatályon kívül helyezték az 1949-es akadémiai törvényt, és már csak tvr-ben szabályozták az MTA-t, egészen 1994-ig. Ennek nyomán, az alapszabályt már a Kormány hagyta jóvá, mivel ő látta el a felügyeleti jogkört is, amely magában foglalta annak meghatározását, hogy az MTA milyen feladatokat lásson el a tudomány irányításában, valamint az MTA ellenőrzését; az Akadémia fő feladata a tudomány művelése, az alap- és a gyakorlati/alkalmazott kutatások szervezése, a kutatóintézetek felügyelete, azok módszertani és egyéb összehangolása a dialektikus materializmus ideológiája alapján, és közben vezető szerepet tölt be a tudomány országos irányításában³⁷, de már nem egyedülként. Ugyanis a Kormánynak (minisztériumi, országos főhatósági alárendeltségű kutatóintézetek, egyetemek) még más intézményi eszközei is vannak a tudomány irányítására.

Majdnem tíz év múlva az *MTA kettős arculata* egyértelműen kifejeződött: egyrészt tudományos testület, másrészt intézményeinek irányítását végző tudományos szakigazgatási szerv. (Az addigi hatásköri összemosódásokat megszüntetve, a főtitkári posztot új tartalommal megtöltve, kettős vezetést alakítottak ki az Akadémia élére: az elnököt, mint a tudományos testület vezetőjét továbbra is a közgyűlés választotta, és tevékenységéért annak volt felelős, a szakigazgatási szerv vezetőjét, a főtitkárt viszont ettől kezdve a Kormány nevezte ki és annak is volt felelős, azaz az Akadémia formailag egységes maradt, szervezetenként azonban két részre hasadt).³⁸ Mindennek persze előzménye volt, hogy az MSZMP KB 1969 júliusában fogalmazta meg a tudománypolitikai irányelveit, abban jelezve, hogy az Akadémián szervezeti reformokra van szükség. A májusi akadémiai közgyűlésen pedig az elnökség állásfoglalásában már szerepelt, hogy mérlegelik a testületi és az igazgatási feladatok indokolt mértékű szétválasztását, annak szervezeti lehetőségeit. Újabb tíz év elteltével már úgy fogalmaztak: az állam legfőbb tudományos szerve, és itt bukkan fel először, hogy a tudományos kutatások szabadságának biztosításával és a tudományos közélet demokratizmusával gondoskodik a tudomány alkotó műveléséről, a jövő fejlődését megalapozó kutatásokról (és nem alap kutatás és alkalmazott kutatás kitételrel).³⁹ 1986-ban megszüntették a Minisztertanács tudománypolitikai bizottságának albizottságait, így a társadalomtudományt koordináló testületet, ezért a társadalomtudomány országos irányítását az MTA végezhetné, egyébként pedig fő feladata valamennyi tudományágban az alap kutatások hazai irányítása, a közvetlen irányítása alá tartozó intézeti kutatások szervezése. Többfejű maradt mégis a tudományirányítás, mert a miniszterek, az akadémiai testületek és a főtitkár álláspontja alapján kellett döntenie a fejlesztések irányáról.⁴⁰ Az MTA-ra vonatkozó jogszabályok változásával az alapszabályt is módosítani kellett például 1949-ben, 1960-ban, 1970-ben és 1990-ben.

³⁶ KÓNYA SÁNDOR: „... MAGYAR AKADÉMIA ÁLLÍTASSÉK FEL...”. Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. MTAK Budapest, 1994.

³⁷ 1960. évi 24. tvr. 1-3.§.

³⁸ 1969. évi 41. tvr.

³⁹ 1979. évi 6. tvr.

⁴⁰ 1986. évi 5. tvr.

5. Szovjetizálás a jogtudományban

Az Akadémia megszűnésének veszélye tehát elmúlt, és végül a gyökeresen átalakított MTA belesimult az új politikai és intézményrendszerbe. A szovjet minta, a „demokratikus centralizmus” szellemében átalakult az Akadémia szervezete. A határozatokat a közgyűlés helyett az elnökség hozta, s az osztályok ügyeiben sem a tagok szavazata, hanem az elnökség döntött. Az új 1949-es alapszabállyal 257-ről 131-re csökkentették az akadémiai tagok számát úgy, hogy megszüntették a Széptudományi alosztályt (vagyis megszűnt az alkotóművészek akadémiai képvisellete), a régi tagok többségét (122 főt) pedig tanácskozó taggá nyilvánították – azaz gyakorlatilag kizárták őket. Az osztályok száma hatból később összesen tíz lett, a természettudományok egyre növekvő súlyával, majd kibővül egy évtized alatt az akadémiai kutatóintézetek hálózata. MTA kebelében már az 1860-as ügyrendben szerepelt a Törvénytudományi osztály, amelyen belül államtudományt (közgazdaság és közrendtan, pénzügytudomány, statisztika, államtudományok története), a törvények elméletét, nemzetek jogát, polgári jogot (bánya-, kereskedelmi és váltójog is), büntetőjogot, egyházi jogot, törvénytudomány történetét, jogtörténetet és segédtudományokat (pl. oklevéltan) műveltek. Ám még a Tudományos Tanács által előkészített öt éves tudományos tervben is szerepeltek jogtudományi kérdések. Az MTT Pártkollégiuma a megalakulásától fogva a kutatóintézetek alapításának, átszervezésének, kutatási profiljának, egységes irányításának az előkészítésével minden ülésén foglalkozott, és elvi döntéseit írták át kormányrendeleti vagy kormányhatározati formába.⁴¹ Az 1949. május 14-től október 13-ig összesen tízszer összeülő Pártkollégium anyagaiban felbukkan az *államtudomány tervezett feladatsor is, első helyen az Állam- és Jogtudományi Intézet felállítása* azzal, hogy a jogi részleg csak 1950-ben kezdi el működését. Vajon milyen témákon dolgozzon?⁴²

- jogtörténet: az 1848-as népképviselati országgyűlés anyagának feldolgozása, a Corpus Jurisba fel nem vett törvények kiadása, a magyar szabadsághősök és az 1919-es proletárdiktatúra történelmi pereinek feldolgozása, jogi népszokások és a magyar jogtörténet marxista feldolgozása;
- jogelmélet: a hazai polgári jogbölcselet bírálata, a kapitalista jogrendszer kialakulása Magyarországon, általános állam- és jogelméleti tudományos kézikönyv kiadása;
- összehasonlító jog: a Szovjetunió jogrendszerének és a népi demokráciák jogrendszerének alapos áttekintése;

⁴¹ A 4180/1949. (VIII.5.) Korm.sz.rendelet a tudományos kutatóintézetek kijelöléséről és ellenőrzéséről úgy rendelkezett, hogy a Tudományos Tanács (MTT) joga volt a tudományos kutatás terén működő intézményeket (intézetek, hivatalok, tervező irodák stb.) az illetékes szakminiszterrel egyeztetve, tudományos kutatóintézeté minősíteni/visszavonni a minősítést. Ha később az intézetet átszervezik, áthelyezik, eszközeit, létszámát garapítják vagy elvonják, akkor az csak az MTT egyetértésével történhet, mivel az intézetek munkatervüket és költségvetésüket kötelesek bemutatni az MTT-nek jóváhagyásra.

⁴² KÖNYA SÁNDOR: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtárának Közleményei. Új Sorozat. MTA Budapest, 1988.

- nemzetközi közjog: tudományos kézikönyv készítése, Magyarország és a nemzetközi jog;
- büntetőjog: az elkészítendő Btk-ról tudományos kézikönyv szerkesztése, a börtönügy és különösen a hazai börtönügy tudományos feldolgozása, politikai perek a Horthy-rendszer idején, a fiatalok bűnözése és a velük szemben alkalmazandó intézkedések;
- alkotmányjog: az új magyar alkotmány tudományos kézikönyvének elkészítése;
- közigazgatási jog: a magyar feudál-kapitalista közigazgatás bírálata, a magyarországi parlamentarizmus, a kormányzati tevékenység a népi demokráciákban (tervezés és kormányzás), a területszervezés kérdései, a helyi szervek működése;
- magánjog: a magyar magánjog feudális maradványai, a hazai kapitalizmus magánjoga, a tulajdonjog intézményének átalakulása a népi demokráciákban és a szocialista államban, a szerződési jog alakulása a népi demokráciákban;
- egyéb: alakuló mezőgazdasági jogunkról, a jogalkotás módszereiről és a jogalkalmazás kérdéséről szóló monográfiák készítése, szovjet jogi művek fordítása, míg a jogi felsőoktatással kapcsolatosan előadási tervek és tankönyvek megírása (pl. Szabó Imre a jogelméletéről, Beck Salamon a magánjogi alapintézményekről, Világhy Miklós a gazdasági jogról, Beér János a magyar alkotmányjogról).

A szeptember 17-i ülésen nem csak az egyetemi tanárok leváltásáról esett szó, de napirenden szerepelt az Állam- és Jogtudományi Intézet Igazgató Tanácsának összetétele is. Még 1941-ben jött létre a Kelet-Európai Tudományos Intézet a nemzeti tudományok művelésére, amely 1945-1948 között működött, a Teleki Pál Tudományos Intézet jogutódja volt, és három tagintézete jött létre (Államtudományi, Történettudományi és Erdélyi Tudományos Intézet). Az Államtudományi Intézetet eredetileg még Teleki Pál alapította 1926-ban, hogy a szociográfiai adatgyűjtési, feldolgozási feladatokat a határon túlra kiterjessze, majd a néprajzkutató részleget is magába olvasztva alakult át Teleki Intézetté, míg 1948 tavaszán átkeresztelték. Ekkor az Intézetnek mintegy 50 dolgozója volt, míg a következő évre 92 fős létszámot terveztek. 1949 szeptemberében megszüntette az egészet a Kormány, és egyidejűleg intézkedtek az Állam- és Jogtudományi Intézet, a Történettudományi Intézet, a Nyelvtudományi Intézet és a Földrajzi Könyv- és Térképtár önálló működéséről.⁴³ Még az Államtudományi Intézetben hatan dolgoztak, Révay István vezetésével. A Tudományos Tanács Társadalomtudományi szakosztálya kezdettől az egész Teleki/Kelet-Európai Intézet felszámolását javasolta, felhasználva annak könyvtárát, gyűjteményeit, de a marxista szellemű kutatási irányvonalba illeszkedően, új társadalomtudományi intézeteket akart létrehozni, csak nem volt elég szakember. Ezért húzódtott a minisztériumban is a jóváhagyás, az átalakítás. Az Állam- és Jogtudományi Intézet vezetőinek Szabó Imrét, Ries Istvánt, Erdei Ferencet (ha vállalja), Beér Jánost és esetleg Antos Istvánt javasolták. Amikor az MDP Titkársága az MTA átszervezéséről és az MTT megszüntetéséről 1949. szeptember 14-én döntött, akkor a kutatóhálózat megalapozása kiemelt cél volt, azzal, hogy a Pártkollégium a jövőben is,

⁴³ 8646/1941. M.E. sz. rendelet (1941. december 8.), 1750/1948. Korm.sz.rendelet, 4231/1949. (IX.13.) M.T.sz. rendelet.

folyamatosan működik az Akadémiát irányító pártszervként.⁴⁴ Ezek alapján válik érthetővé, milyen szerepet játszhatott Kovács István, akinek a kérésére az Igazságügyi Pártkollégiumi tagsága alóli felmentéséről döntött a Titkárság 1951. február 15-i ülésén.

A *szovjet típusú átalakítás* önmagában is definiálásra szorul. Elég itt annyi, hogy az Akadémia kiemelt szerepet kapott a szovjet rendszerű tudománypolitikában, amelynek része volt, hogy a totális állami értelmiségi politika legyen működőképes, ezért a kvalifikációs rendszert irányítását át kell venni. Ennek az országos minősítési rendszernek lett a gazdája szovjet mintára az MTA.⁴⁵ A szovjet típus másik összetevője, hogy 1945 után az akadémiák természettudományi jellegűvé váltak, és ez Magyarországon is bekövetkezett, míg a társadalomtudományok teljes körét nem is művelhették, illetve azokat nem a többé-kevésbé független akadémiákra bízta.⁴⁶ A szovjetizálás egyidejűleg az ideologikus kutatást, az osztályalapú értelmezést jelentette a *jogtudományban* is. A tudomány szabadságáról a tankönyvekben – Rousseau, Jehring és Kelsen említése ellenére sem esett szó,⁴⁷ vagy ha mégis, akkor az állampolgári jogok részeként pusztán azt említették, hogy a dolgozó nép ügyét szolgáló tudomány megbecsülést érdemel.⁴⁸ Esetleg idézték az Alkotmány 53.§-át („A Magyar Népköztársaság hathatósan támogatja a dolgozó nép ügyét szolgáló tudományos munkát,”), megtoldva például az iskolák államosításának eredményeivel.⁴⁹

Az Országgyűlési Könyvtár az 1917-es nagy októberi forradalom 50. évfordulójára egy bibliográfiával kedveskedett a nagyközönségnek, amely a szovjet jog magyarországi reprezentációját mutatta be. A Kakuszi Mária főkönyvtáros által készített bibliográfiában 922 tétel szerepel,⁵⁰ és tematikusan felsorolja a magyar nyelven kiadott könyveket, cikkeket, beszámolókat és gyűjteményes fordításokat. E húszévnnyi termés nem csak a különböző szovjetunióbeli szerzőket és kiadókat illusztrálja, de a kortárs jogági tagozódást is ezen keresztül megismerhetjük. A kiadvány követi a korabeli szóhasználatot és a tudományos nomenklatúrát is. Az egyik fejezet címében az államjog és alkotmányjog szinonimaként szerepel, és a következő részterületekre bomlik: általános kérdések, az államhatalom legfőbb szervei, helyi szervei, az állampolgárok alapjogai és kötelességei, valamint a választások alapelvei. Egy másik fejezet szintén a korabeli jogi oktatás felosztását követve tárgyalja a törvénykezési szervezetet (sic!). Ide a jogalkotókra, sőt a bíróságokra, ügyészségekre, a társadalmi bíróságokra és döntőbíróságokra, továbbá az ügyvédségre, a vállalati jogászokra és a közjegyzőkre vonatkozó anyagokat is besorolták. Egy külön fejezetben felbukkannak a mai közpénzügyi kérdések, és a pénzügyi jog körébe tartozó költségvetés címszó is itt jelenik meg. A egyes témák között bukkan fel

⁴⁴ KÓNYA SÁNDOR: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtárának Közleményei. Új Sorozat. MTA Budapest, 1988.

⁴⁵ GLATZ FERENC: *Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban 1922–1999*. Magyar Tudomány 2002/4:494–506.

⁴⁶ ÉNYEDI GYÖRGY: *A bölcsészeti és a társadalomtudományok a Magyar Tudományos Akadémián*. Magyar Tudomány 2004/12:1382–1386.

⁴⁷ BEÉR JÁNOS – KOVÁCS ISTVÁN – SZAMEL LAJOS: *Magyar államjog II.* 1958/59. tanév, 2. félév. Felsőoktatási Jegyzetellátó. Budapest, 1959.

⁴⁸ PÁRNICZKY MIHÁLY: *Alkotmányjog az állam-és jogelmélet elemeivel*. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest, 1951.

⁴⁹ BEÉR JÁNOS (szerk.): *Magyar alkotmányjog*. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó. Budapest, 1951.

⁵⁰ A szovjet jog a magyar jogirodalomban, 1945–1966. Országgyűlési Könyvtár Kiadása, 1967. 79. p.

a jogászi szervezetekre, a jogi oktatásra és a jogi dokumentációra vonatkozó művek listája, amelyben nyilvánvalóan akadnak a mai alkotmányjogot érintő művek.

A bibliográfiából kitűnik, hogy mi jutott el a közjog szempontjából a legnagyobb gyűjtőkörű országos könyvtárba, mit tartottak két évtizeddel később is jelentősebb írásnak, mely kiadók, szerzők, műhelyek működtek a szovjet jogot ismertetve, népszerűsítve. Ezért érdemes szemügyre venni.

Kovács István ebben a két évtizedben már részese volt a jogi oktatásnak Szegeden, egyetemi tanárként, míg az Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyetteseként a kutatásban is vállalt adminisztratív és szakmai szerepet. Hogyan tükröződik ez ebben a szakbibliográfiában?

Az állam- és jogelmélet körébe is besorolható tankönyv szerzője volt, két kiadásban is, amely a szovjet közhatalom és jogrendszer alapvető leírását, tagozódását tartalmazta.⁵¹ A tankönyvet a Szovjet Jogi tanszék alapítója, Névai László szerkesztette, aki az ELTE egyetemi tanára volt, az állam- és jogtudományok doktora, valamint Bihari Ottó is társszerző, aki Pécsen volt egyetemi tanár, majd akadémikus, a szocialista államszervezet és az államigazgatás elméleti kérdéseivel foglalkozott. Szintén tankönyvként, két kiadásban látott napvilágot a Beér Jánossal és Szamel Lajossal közösen írt, a szovjet és a szocialista országok alkotmányát és alkotmányjogát tárgyaló kötet.⁵² Beér János egyetemi tanár volt 1948-tól a budapesti egyetem jogi karán, az államjogi tanszék vezetőjeként, míg Szamel Lajos a pécsi jogi karon volt professor, és 1949 – 1956 között Magyarországon ő írta az egyetlen kandidátusi disszertációt közigazgatásból. Ezekkel a kortársakkal pályája szinte párhuzamosan haladt. Medve Zsigmond jogtörténésszel, az ELTE docensével közösen írta meg egyetemi jegyzetként a szovjetek állam- és jogtörténetét, amely két kiadást ért meg.⁵³

Kovács Istvánnak tanulmányai jelentek meg az Akadémiához kötődő folyóiratokban, így az első szovjet alkotmányról,⁵⁴ a szovjetekről/tanácsokról, mint a politikai rendszer alapjairól⁵⁵ és a szovjet bíróságokról.⁵⁶ Kézírtos formában látott napvilágot előadása is a szocialista országokban működő ügyvédek tevékenységéről.⁵⁷ Fordított jogi jellegű cikket, amely a Szovjetjogi Cikkgyűjteménybe került bele.⁵⁸

Az Állam- és Jogtudományi Intézet is kiadott a bibliográfiában szereplő köteteket, füzeteket, mivel volt saját sokszorosítója, majd később nyomdai és kiadóval vagy minisztériummal való együttműködés keretében. Nyilván ebben az intézeti vezetőknek is szavuk

⁵¹ NÉVAI LÁSZLÓ – KOVÁCS ISTVÁN – BIHARI OTTÓ: *A szovjet állam-és jogrendszer alapjai*. Szerk. Névai L. Felsőoktatási jegyzet. Budapest, 1959; 1960. 254. p.

⁵² BEÉR JÁNOS – KOVÁCS ISTVÁN – SZAMEL LAJOS: *A Szovjetunió és a népi demokráciák alkotmányjoga*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1951. 108. p., a második, bővített kiadás 1952. 229. p.

⁵³ KOVÁCS ISTVÁN – MEDVE ZSIGMOND: *Szovjet állam-és jogtörténet*. (Szerk.: Medve Zs.) Kézirat. Felsőoktatási Jegyzet. Budapest, 1953. 182. p. A második kiadás: Közoktatási Jegyzetellátó, 1962. 193 p.

⁵⁴ KOVÁCS ISTVÁN: *Az első szovjet alkotmányról*. Magyar Tudomány, 1957/11-12: 493–511. pp.

⁵⁵ KOVÁCS ISTVÁN: *A szovjetek a Szovjetunió politikai alapja*. Állam és Közigazgatás, 1950/6: 436–450. pp.

⁵⁶ KOVÁCS ISTVÁN: *A szovjet bíróságokról*. Jogtudományi Közlöny, 1946/1: 195–198. pp.

⁵⁷ KOVÁCS ISTVÁN: *Az ügyvédség a Szovjetunióban és a népi demokráciákban c. előadásához készített cikkgyűjtemény*. Kézirat. Fővárosi Nyomda. 1952. 15. p.

⁵⁸ Például Szigorúan őrködünk a polgárok jogai fölött. Az Izvesztyija 1954.április 8-i számából. Boldirev V. cikke, a Cikkgyűjteményben 1954/4: 481–475. pp.

volt. Például a szovjet és a népi demokratikus országok választójogi törvényeinek,⁵⁹ a büntető eljárási és törvénykezési szervezet szabályainak⁶⁰ a gyűjteménye említhető, de létezett saját intézeti Értesítője is, amely talán a mai hírlevelek és blogok vagy folyóiratok funkcióját töltötte be, neves szerzőkkel is.⁶¹ Ugyanakkor nem csak egyetemeken, kutatóintézetekben, illetve kiadókban készültek jogi könyvek, hanem egyéb szervezeti keretek között. Ilyen volt a Magyar-Szovjet Baráti Társaság jogtudományi osztálya.⁶²

Mindez azért érdekes, mert a szovjet joggal foglalkozó első publikációk még francia, német és angol nyelvű források alapján igyekeztek egy-egy jogintézményt bemutatni (Világhy Miklós, Szladits Károly) 1945-1949 között. Ám ezzel párhuzamosan megindult az orosz források felhasználásával, a „szovjetjogi” intézmények leírása, bemutatása, propagálása. E körbe tartozott Kovács István, Névai László, Pap Tibor, Tardy Lajos, Rosner Tibor és a fentiekben hivatkozott közjogi szerzők publikációinak sora. 1949-től a Jogtudományi Közöny könyvtára indítja el a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság Jogtudományi Szakosztálya által jegyzett, Kádár Miklós és Névai László által szerkesztett, „Tanulmányok a szovjetjog köréből” című sorozatot, egy-egy területre vonatkozó kismonográfiákkal.⁶³

A „jogtudomány és államigazgatás-tudomány öt éves tervének végrehajtása” érdekében, 1949 októberében megalakult Jogtudományi Intézet egyik feladata lett a „a lenini alapokon nyugvó magyar jogtudomány” kiépítése. Az első igazgatója, Csanádi György írta 1950 elején, hogy a szovjet jogirodalomnak a magyar jogászközönséggel, túlnyomóan fordítások formájában való megismertetése „hasznos kiindulás volt a magyar jogásztársadalom átnevelésére”. Azt folytatva, „a munka oroszlánrésze, a szovjet jogtudomány tapasztalatai alapján, a magyar marxista-leninista jogtudomány létrehozása”. Ez várt az intézeti dolgozókra, kutatókra, mint ahogyan a szovjet és szocialista jogirodalom hazai megismertetésében való részvétel. A Jogtudományi Közöny rendszeresen szemlélte a Szovjet Állam és Jog, a Szovjet Tudományos Akadémia 1927-től megjelenő folyóiratának számait, a csehszlovák, bolgár, NDK-s, román jogirodalom újabb eredményeit. 1950-től elindul a Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, melynek magyarra fordított írásai minden jogterületet érintettek.

Az Állam-és Jogtudományi Intézet 1950-es indulása utáni első évben, Bak József, Danyi Dezső, Horváth Róbert, Jabláczy László, Kéri József, Má dai Lajos, Márkus Ferenc, Nagy Lajos, Sarlós Márton, Tury Sándor Kornél, Vadas György, Varga György, Vas Tibor és Zöldy Miklós tartozott az Intézet kötelékébe; közülük többeket – magát az intézetvezetőt is – a gazdasági jogi irányzat képviselői közé soroltak, akiknek 1951 után távozniuk kellett. Az új emberek 1951-ben Halász Pál, Herczegh Géza, Horváth János, Kovács István, 1952-ben Alth Guido és Péteri Zoltán, 1953-ban Pulay Gábor, Ruppert Pál és Szabó András, 1954-ben

⁵⁹ SCHMIDT PÉTER: *A Szovjetunió és az európai népi demokráciák hatályos választójogi törvényei*. Állam-és Jogtudományi Intézet. Budapest, 1956. 226. p.

⁶⁰ Például Az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság büntetőtörvénykönyve, büntetőeljárás törvénykönyve és bírósági szervezeti törvénye, 1961. IM-MTA ÁJTI. Közgazdasági Kiadó, 1961. 386. p.

⁶¹ Például Marton Géza ismertette három szovjet szerző könyvét a kártérítési felelősségről. Állam-és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1959/2: 3–36. pp.

⁶² Például ilyen volt A szovjet dolgozók részvétele a közrend védelmében (Az önkéntes népi druzsinák). Szerk. Névai L. Budapest, MSZBT. Egyetem Nyomda, 1961. 79. p.

⁶³ VEREBICS JÁNOS: *A szovjet polgári jog és hatása az alakulóban lévő magyar civilizistikára, 1948–1951*. Állam-és Jogtudomány, 2017/3: 45–72. pp.

Farkas Ferencné, Sebestyén Pál és Trócsányi László lettek. Az Intézet munkatársai 1950–1954 között – önállóan vagy társszerzőkkel – több mint 260 monográfiát, egyetemi tanulmányt, jegyzetet, tankönyv- és jegyzetfejezetet, tudományos közleményt, fordítást publikáltak, nem kis hányadát ennek, jogelméleti kérdésekről. Orosz fordítóként Horváth János, Márkus Ferenc, Pap Tibor, Vadas György dolgozott sokat, cseh nyelvből pedig szinte mindent Trócsányi László (s alkalmanként maga Szabó Imre) ültetett át magyarra.⁶⁴

Az intézeti szerep jelentőségét aláhúzza, hogy már 1948-tól kérdéses volt, hogy mi legyen a funkciójuk a tudományos kutatásban az egyetemeknek, ha létrejönnek időközben az önálló kutatóintézetek. A korabeli reformkoncepciók szerint, a jövőben a felsőfokú szakképzés általános típusa a specializált főiskola lesz, és az a kívánatos, ha az egyetemek elsődleges feladata a tudósképzés, a kutató szakemberek képzése legyen, és ezzel szoros kapcsolatban a főiskolai tanerők képzése.⁶⁵ 1944 és 1990 között Szegeden is dolgoztak, legalábbis oktatási időszakuk legalább egy részében az MTA rendes és levelező tagjai, hogy a tudományos utánpótlásból és a szakemberképzésből – és közben akadémiai kutatásokból is – kivegyék a részüket. Köztük volt néhány jogász is: Balás P. Elemér büntetőjog (1943), Bibó István jog-, állam- és társadalomelmélet (1946), Buza László nemzetközi jog (1938), Kovács István alkotmányjog (1965). Vajon ki folytatja ezt a sorozatot? Hiába kapta meg a megszűnt táblabíróóság épületét a jogi kar 1951-ben, amelyet 1964-ben bővítettek emeletráépítéssel, a joghallgatók száma 1950-től 1990-re a 308-ról 1140-re nőtt, vagyis a hallgatók között a joghallgatók aránya a negyedrésztől majdnem a harmadára emelkedett,⁶⁶ az akadémiai hálózatba bekapcsolódás nem statisztikai kérdés, hanem meritokratikus és a nem-fővárosiak jelentősebb hálózatépítésének a függvénye.

Nagy Endre röviden így illusztrálja, hogy Kovács István kutatóként és oktatóként milyen módon töltötte be intézetvezetői és egyetemi oktatói posztját.⁶⁷ „1970. július 15-én – egyévi, az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében folytatott szociológiai tanulmányaim után, kerültem az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe, melynek akkori igazgatója Szabó Imre volt, s aki – nem melleleg – az Akadémia egyik alelnöki tisztét is betöltötte. Tulajdonképpen Kovács István figyelt fel rám korábban Szegeden, ahol tanultam, és már 1968-ban üzent nekem, hogy keressem meg. Én fel is kerestem, de közben Huszár Tibor meghívott az említett szociológiai tanfolyamra. Kovács azt mondta, hogy csak végezzem el nyugodtan, s majd jöhetnek azután. 1970 tavaszán még egyszer meglátogattam. E látogatás után, amelyen Halász József is részt vett, későbbi elbeszélése szerint Kovács azt mondta neki: <Láttad? Még csak pár hónapja van a Párt Intézetében, és már olyan zavaros volt a tekintete.>„

6. A szabadság ígérete

A Minisztertanács 1978. január 18-án arról döntött egy határozatában, hogy melyek a tudománypolitika időszerű feladatai. A többfejű tudományirányításban a munkamegosztást akarta tisztázni, mi a feladata a Kormány Tudománypolitikai Bizottságának, az

⁶⁴ CSANÁDI GYÖRGY: *Megalakult az Állam- és Jogtudományi Intézet*. Jogtudományi Közlöny, 1950/1-2: 22–24. pp.

⁶⁵ FOGARASI BÉLA: *Tudomány és demokrácia*. Szikra. Budapest, 1948.

⁶⁶ CSÁKÁNY BÉLA: *Tudomány és felsőoktatás*. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/szeged/szeged_tortenete_5/pages/014_tudomany_es_felsooktatasi.htm (2021.szept.1.)

⁶⁷ Révész Béla szíves közlése, 2021. október 15.

MTA-nak és a műszaki-technikai fejlesztést irányító főhatóságnak (OMFB), mellőzve ebben az egyetemi szféráért felelős egyéb ágazati vezetőket. Az MTA-t ebben a legfelsőbb tudományos fórumnak, tudótestületnek és országos hatáskörű kutatás-összehangoló és értékelő szakigazgatási szervnek titulálta. Egyben azt is kitűzték, hogy a tudományos élet demokratizálódását is fejleszteni kell, és ez az MTA-nak ugyanúgy feladata, miként a szorosabb kutatás-koordináció az OMFB-vel. Ebből következett, hogy az MTA-ban az alapszabályt és a jogállást rögzítő tvr-t reformálni kell. Ez a megfontoltan haladó demokratizálás az 1980-as évek végére felgyorsult.

1988 szeptemberében az MTA rendkívüli közgyűlésén sürgették az akadémiai törvény elkészítését. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1986 októberi munkaprogramjában célul tűzték ki a nem-termelő szférában a hatékonyság és a gazdaságosság emelését garantáló feltételek megteremtését. Ez azt jelentette a tudományos kutatás, műszaki fejlesztés irányítóinak, hogy a párthatározat értelmében, az elemző munkára épülő javaslatokat és a kutatóhálózat fejlesztését meg kell vitatni, például azt, hogy mi legyen az egyetemek és a kutatóintézetek párhuzamosságával, netán az akadémiai intézetek csökkentésére, profiltisztítására van szükség, az interdiszciplináris társadalomtudományi intézményeknek az egyetemekre történő telepítésére. Nyáron már megfogalmazták az akadémiai vezetők a kormányzati irányítás szervezeti átalakításának újabb szakaszához illeszkedve az MTA önmeghatározását: autonóm társadalmi szervezet, megtartva intézményrendszerét, és egyben Központi Hivatala államigazgatási jellegét megszüntetve. Az elnök és a főtitkár feladata lett, hogy az 1989 májusi közgyűlésre terjesszék elő az akadémiai törvény, az alapszabály koncepcióját, főbb elveit. A közgyűlés ezek alapján kimondta, hogy az Akadémiáról önálló törvény szülessen – mintegy visszatérve az 1960-ban elhagyott szabályozási útra –, lehetőleg mielőbb, hogy a köztestületi jelleg, a saját anyagi, intézményi és kutatási autonómia (vagyon, intézményhálózat, kutatási szabadság) felválthassa a főhatósági jelleget. Ezzel visszailleszkedne a közhatalmi struktúrába, és mentesítené az Akadémiát a külső adminisztratív és rövidtávú érdekeket képviselő hatalmi beavatkozásoktól. Közben 1989-ben rehabilitálta a közgyűlés az 1949-ben méltatlanul kizárt akadémikusokat, 1992-ben pedig újjáalakult az alkotóművészek Akadémiája (Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia).

A törvényhozásnak öt év kellett, hogy *a testület jogi státusza megváltozzon*⁶⁸: Az MTA önkormányzati elven alapuló jogi személy lett, amely *köztestületként* a tudomány művelésével, támogatásával és képviselésével kapcsolatos országos közfeladatokat lát el. A köztestületi tagságot kiterjesztették az akadémikusokon kívül a tudományos fokozattal rendelkezőkre is, a legfőbb szerv a közgyűlés maradt, de annak tagjai nem csak az akadémikusok, de a tagság által választott képviselők is. Most már 11 tudományos osztály és számos tudományos bizottság működött, az egyetemekhez visszakerült a tudományos fokozat kiadásának joga (PhD a CsS helyébe), és az Akadémia Doktori Tanácsa a legkiválóbb tudósoknak csak címet adományozhatott megfelelő eljárás után (DSc). Vagyoni helyzetét pedig főként a költségvetési támogatás, a pályázati és szerződéses bevételek, alapítványok és ingatlanainak használati joga biztosította. 2019-ben az aka-

⁶⁸ 1994. évi XL. törvény a Magyar Tudományos Akadémiáról, 1. §.

démiai intézmények szellemi tulajdonával, anyagi és személyi állományával együtt, miniszteriális felügyelet alá kerültek mint az állami vállalatok.

Ami pedig az egyetemeket illeti, a szigorú tudományos értékelési sztenderdek nélküli bizalmatlanság közepette formálták az egyetemek jogállását. A nemzetközi összehasonlító elemzések a szervezeti szabadság, a személyzeti önállóság (oktatók felvételének kritériumai, előmenetelük), a hallgatók kiválasztása, a pénzügyi önállóság és a tudományos tartalom kialakításának szabadsága pontszámai alapján rangsorol az OECD mérőszámai alapján az Európai Egyetemek Szövetsége is.⁶⁹ Ezen összetett paraméterek alapján 1993-ban 69 százalékos volt az egyetemi autonómia, és ez csökkent le 2015-ben 29 százalékra, 2019 után pedig, az alapítványi modellre áttérve szinte a nullára redukálódott a tudós, egyetemi közösség önszabályozási szintje.⁷⁰ Rónay Zoltán e hosszú út végét így foglalta össze: a jelenlegi magyarországi szabályozás külön tárgyalja, és így elválasztja az akadémiai szabadságot és az egyetemi autonómiát. A vonatkozó jogszabályok csak a kutatásnak garantálják teljes egészében az akadémiai szabadságot, míg az oktatásnak nem.⁷¹

Ebben a labirintusban kellett eligazodnia és működnie Kovács Istvánnak, akit én nem ismertem, de tiszteletre méltó, hogy olyan nyomot hagyott maga után írásaival és személyiségével, amely gyakran képes feledtetni a kort, amelynek gyermeke volt.

JUDIT TÓTH

FROM THE PARTISAN FREEDOM OF SCIENCE TO FREEDOM-SUPPORTING SCIENCE

(Summary)

On the centenary of the birth of István Kovács, we will briefly review the political and public law environment in which the young lawyer's academic and teaching career began after 1945, and the extent to which this environment was gradually democratised at the end of his career. To do this, we shall describe the role of the short-lived Scientific State Council and the Party College, the legal status of the Hungarian Academy of Sciences and the severe limitations on its internal regulatory autonomy, and the ideological constraints of the related higher education and Sovietised jurisprudence. The decades spent in the creation of the network of academic institutes, the Institute of Law and the Szeged University ended with the hope that law in Hungary, too, could become less an ideological-power issue and more a professional-scientific one, which was manifested in the writing of textbooks and in proposals to help the development of legislative and academic freedom. An assessment of his work on constitutional law also involves a characterisation of his times, to which this paper is intended to make a modest contribution.

⁶⁹ TÓTH JUDIT: *Nemzetközi mércék az egyetemi autonómiában*. *Közjogi Szemle*, 2017/2: 21–25. pp.

⁷⁰ VAJNA TAMÁS: *Kiemelkedő oktatók, motivált hallgatók és a pénz mellett autonómia is kellene ahhoz, hogy világhírűek legyenek a magyar egyetemek*. Qubit 2021. november 4.

⁷¹ RÓNAY ZOLTÁN: *Szkülla és Kharibdisz között, avagy kis magyar (felsőoktatási) jogalkotási dráma*. *Közjogi Szemle*, 2017/2: 25–30. pp.